

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ФАКТОР ДЕЗАДАПТАЦІЇ

Актуальність теми. Суперечності, що мають місце в період демократизації суспільного життя в Україні, недоліки сімейного і шкільного виховання, значне скорочення позашкільних закладів призводять до збільшення кількості учнів тих підлітків, чия поведінка виходить за межі освітньо-виховних та морально-правових норм.

Нині освіта у всьому світі розглядається в якості найважливішого чинника становлення і розвитку особистості. У функціональному забезпеченні цього процесу провідна роль відводиться школі, оскільки вона є основним соціальним інститутом, через який проходять усі діти у віці від 6- до 16-18 років, найбільш інтенсивний період свого вікового розвитку. В умовах економічної нестабільності, гострих соціальних криз матеріальні і психологічні можливості сім'ї як інституту соціалізації значно ослабли. У зв'язку з цим соціалізуюча роль школи на сучасному етапі зростає, оскільки вона покликана заповнювати дефекти сімейного виховання. Поза сумнівом, що умови освітнього середовища, що створюються в школі, впливають на фізичний і психологічний стан школярів, рівень їх навчальної мотивації, успішність в навчанні. Організація навчально-виховного процесу в сучасній школі характеризується пред'явленням нових, складних вимог не лише до інтелектуальних можливостей дитини, але і до його особистості в цілому, передусім до рівня її соціально-психологічного розвитку.

На особливості соціальної ситуації впливає зниження культурної традиції, нерозвиненість соціальної інфраструктури, що створювалася в Україні десятиріччями, зменшення інтересу в дітей і підлітків до книги, мистецтва, культурних цінностей. Водночас зростає експансія засобів масової інформації, видань, що пропагують насильство, секс, жорстокість та містицизм. Усе це зумовлює необхідність превентивного підходу, в держаній політиці стосовно дітей та молоді. Превентивний підхід нині залишається без належної уваги, хоча суспільство й починає все більше розуміти, що першим потерпає від дезорганізації у способі життя громадян.

– **Аналіз останніх досліджень.** Найважливішою причиною дезадаптації є особливості характеру. Їх значення у вітчизняній науці довгий час недооцінювалось проте дослідження зарубіжних психологів, вітчизняних учених (С.Бадмаєва, Л. Виготського, А. Личко, С.Рубінштейна та ін.) [1, 3, 8, 13] показали, що багато випадків дезадаптації викликаються саме порушеннями в особистісній сфері. В дослідженнях А. Личко простежується добре виражена кореляція між особливостями загострень характеру у підлітків і поведінкою, з відхиленнями, яка свідчить про процеси дезадаптації.

Однак, під час дослідження дезадаптації звертається увага на окремі об'єктивні фактори (сім'я, школа, соціальне середовище), тоді як суб'єктивні

(особистісні властивості, характер, психічне і фізичне здоров'я, вікові особливості) чинники цього явища залишаються дослідженими недостатньо і висвітленими неповно.

Мета статті – проаналізувати проблеми соціалізації дітей на сучасному етапі, вказати на особистісні риси старшокласників, особливості їх характеру та поведінки. Вказати на несприятливі умови для дезадаптації особистості, та проаналізувати причини дезадаптації характерні для самої особи підлітка.

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших функцій соціальної політики держави є підтримка сім'ї, освіти, установ охорони здоров'я, правоохоронних органів, громадських організацій та інших соціальних інституцій.

Найсуттєвіші несприятливі умови, що стримують розвиток системи превентивної роботи, такі:

- загострення кризи соціально-економічних та екологічних умов;
- нестабільність політичної системи;
- зниження захисної, виховної та розвивальної ролі сім'ї, освіти, охорони здоров'я, системи соціального захисту;
- недосконалість соціального контролю та виховання.
- вдосконалення злочинних методів криміногенної діяльності, а саме: її організованого характеру, що виявляється у свідомому втягуванні неповнолітніх у злочинну діяльність, обіг наркотиків, проституцію тощо [10, с. 20]

Кризові явища в економіці, об'єктивно характерні для перехідного періоду, породжують умови для дезадаптації особистості. На соціалізацію неповнолітніх впливають оточуючі негативні явища. В субкультурі відбувається не тільки передача формальних форм поведінки. Психологічний вплив, що здійснюють однолітки, змушує відповідати груповим реакціям реагування та поведінки. Дані свідчать, що агресивна поведінка найбільш характерна для підлітків 11-13 років. Тут найвища конфліктність з оточуючим світом. Серед дітей наявна тенденція до збільшення кількості безвісти пропалих підлітків 16-17-річного віку. Кримінальна статистика свідчить, що вони стали жертвами злочинів.

Статистика викликає тривогу і занепокоєність. За останні 10 років удвоє зріс рівень дитячої злочинності. Близько 70 тисяч дітей і підлітків стоять на обліку правоохоронних органів. Питома вага юних правопорушників нині складає 25% проти 13% десять років тому [11, с.9].

Говорячи про загальні проблеми соціальної дезадаптації дітей у сучасних умовах, слід звернути увагу на такі тенденції, як послаблення функцій і потенціального ефекту кожної окремої системи соціалізації: сім'ї, школи, позашкільних установ, товариства однолітків, засобів масової комунікації тощо і посилення впливу асоціального середовища.

Успішна соціалізація учнів у школі без успішної соціалізації в сім'ї неможлива. Тісна взаємодія цих інститутів у процесі соціалізації завжди дає позитивний ефект. Труднощі соціалізації старшокласників у сім'ї виникають через те, що в міру дозрівання їх погляди і розуміння суспільних подій змінюються, часто не збігаючись із батьківськими. За звичних для ранньої юності швидких особистісних змін вірогідність розходжень у поглядах старшокласників та батьків різко зростає

порівняно з попередніми періодами розвитку. Якщо при цьому вони наштвхуються на спротив батьків, то це може призвести до конфліктів, що породжує проблему перегляду батьками своїх ролей. За таких умов важливо, щоб батьки діяли стосовно дітей спільно, оскільки тісний зв'язок дитини з одним із батьків і «виключення» іншого призводять до того, що «виключений» перестає бути посередником соціалізації та авторитетною фігурою. Найчастіше проблеми соціалізації виникають у неповних сім'ях. Зумовлені вони тим, що старшокласник у процесі особистісного самовизначення може розкритикувати батьківський авторитет. Слід враховувати і те, що реакція старшокласників на ровесників зумовлюється звичаями і традиціями культури, тісно пов'язаними а економічним статусом, професією, етнічною та релігійною належністю їх батьків тощо. Виникає неминуча суперечність у поглядах на світ, яких дотримується сім'я та ровесники: багато старшокласників, які проживають у містах, змушені вибирати між культурою ровесників, які понад усе ставлять, наприклад, меркантильні інтереси, і цінностями батьків, які підкреслюють важливість праці в самоутвердженні людини. Старшокласники, котрі перебувають на стадії особистісного самовизначення, схильні або різко розмежовувати світи ровесників і батьків, або наслідувати групу однолітків своєю поведінкою, манерою вдягатися, говорити тощо [9, с.250].

Особистісний розвиток учнів старшокласників пов'язаний зі зміцненням почуття дорослості, загостренням потреби в груповій приналежності, прагненням проявити себе і реалізувати в тому або іншому вигляді предметно-практичної діяльності. Тому, провідними умовами попередження і подолання шкільної дезадаптації у старшокласників є: створення досвіду співпраці з дорослими, особистої саморегуляції і рефлексії; організація суспільно-корисної діяльності (навчальної, навчально-професійної, організаційно-громадської, трудової, спортивної та ін.).

Існують інтеграційні особові утворення, які в стійких своїх формах здатні тривалий час визначати модель соціальної поведінки індивіда, підпорядковуючи більше приватні його психологічні характеристики. У числі таких утворень слід назвати, передусім, самооцінку і рівень домагань.

При неадекватному їх завищенні діти некритично прагнуть до лідерства, реагують негативізмом і агресією на будь-які утруднення, чинять опір вимогам дорослих або відмовляються від виконання діяльності, в якій можуть виявити свою неспроможність. У основі тих, що виникають у них різко негативних емоцій лежить внутрішній конфлікт між домаганнями і невпевненістю в собі. Наслідками такого конфлікту можуть стати не лише зниження успішності, але і погіршення стану здоров'я на тлі явних ознак загальної соціально-психічної дезадаптації.

Не менш серйозні проблеми виникають у дітей із заниженою самооцінкою: їх поведінка відрізняється нерішучістю, конформністю, крайньою невпевненістю у власних силах, які формують почуття залежності, сковують розвиток ініціативи і самостійності у вчинках і судженнях.

Таким чином, труднощі, які можуть виникати у дитини в період навчання, пов'язані з дією великого числа чинників як зовнішнього, так і внутрішнього порядку. Дослідження в цій області, як правило, зосереджені на переважному аналізі однієї з сфер шкільного життя: навчальній діяльності, взаємовідносинах з педагогами і виконання шкільних норм і правил поведінки, характері міжособистісного

спілкування в класному колективі. Проте представляється цілком очевидним, що вирішення проблеми шкільної дезадаптації неможливе без вивчення усього комплексу труднощів, що виникають у дитини, взаємовпливу усіх чинників, що діють на неї в школі [12, с.160-163].

Старшокласник хоче знати, хто він такий, на що він здатний, співставляючи рівень своїх домагань з досягнутими результатами. Але обмеженість соціального досвіду у цьому віці ускладнює таку поведінку, і тоді різні витівки, нерідко ганебні вчинки диктуються саме бажанням самоперевірки своєї рішучості, мужності, дорослості. При самооцінці старшокласники співставляють думки оточуючих про себе, роблять вибір. Наприклад, вчинок, сміливий з точки зору однокласників (за розбиту шибку відповідає один), вчитель називає псевдо дружбою. Пошуки себе для старшокласників завершуються формуванням «Я-концепції», яка поділяється на «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» існує істотна різниця: якщо у старшокласника високий рівень домагань і недостатньо усвідомлені можливості, то це призводить до невпевненості у собі, що зовні може виражатися в агресії, роздратованості [14, с.150].

Статус сучасного старшокласника в школі неоднозначний. З одного боку, становище старшого обтяжує підлітка великою відповідальністю, перед ним постають більш складні завдання, до нього висувають більше вимог. З іншого боку, він цілком залежить від вчителів та шкільної адміністрації: він повинен без заперечень виконувати всі вимоги вчителів, не має права критикувати їх, учнівські організації функціонують під контролем і керівництвом класного керівника та шкільної адміністрації, і це керівництво досить часто переходить в дрібну опіку.

Внутрішня позиція старшокласника по відношенню до школи складається із його погляду на школу, як на заклад, на процес навчання, на вчителів, на співучнів; з цих компонентів складається успіх або невдача адаптаційного процесу. Тобто, якщо учень будь-який з цих компонентів негативно оцінює, може розпочатися дезадаптаційний процес, який буде обтяжений підлітковою кризою [4].

Основним лейтмотивом психічного розвитку в підлітковому віці є становлення нової, ще досить нестійкої, самосвідомості, зміна Я-Концепції, спроби зрозуміти самого себе й свої можливості. У цьому віці відбувається становлення складних форм аналітико-синтетичної діяльності, формування абстрактного, теоретичного мислення. Дуже важливе значення має виникаюче в підлітка почуття приналежності до особливої «підліткової» спільноти, цінності якої є основою для власних моральних оцінок. Підліток активно відкидає свою належність до світу дітей, але при цьому не відчувається повноцінним дорослим. Він намагається бути подібним до дорослих зовні, прагне прилучитись до їхнього життя, придбати їхні якості і уміння, права і привілеї. Своєрідність соціальної ситуації розвитку дитини в цей період полягає в тому, що вона виконує нові для неї функції та залучається до нової системи відносин із дорослими й однолітками. Дитина включається в різні види суспільно корисної діяльності, що розширює сферу її соціального спілкування і сприяє накопиченню нового соціального досвіду Цей досвід може бути більш чи менш болісним.

Особливе місце в ієрархії чинників дезадаптації займають властивості самої особи підлітка. Серед численних причин дезадаптації, що відносяться до цього

чинника, можна виділити:

- недолік розвитку інтелектуальної, емоційної, мотиваційно-особової сфери особи;
- відсутність системи ціннісних орієнтирів;
- поява внутрішніх комплексів;
- фізична і психічна перевтома;
- період особистих невдач;
- відчуття несправедливості, зради;
- неадекватну самооцінку (як завищену, так і занижену);
- порушення пізнавальної сфери (загальний низький рівень інтелектуального розвитку, порушення пам'яті, уваги і т. д.);
- надмірну інтраверсію, що утрудняє процес соціалізації;
- тривалий інфантилізм, що нерідко переходить у апатію;
- підвищену збудливість, що часто являється передумовою девіантної поведінки;
- первісну агресивність соціальної поведінки тісно взаємозв'язану з схильністю до конфліктів;
- слабкий розвиток вольових якостей, підвищену конформність в поведінці, що призводить до виникнення психологічної залежності від прояву спрямованості референтних груп [2, с.28-29].

Особливості характеру (його акцентуація), на думку С. Бадмаева, можуть бути сприяючими чинниками для розвитку невротичних реакцій, нервів і т. д., що обумовлюють прояви дезадаптаційної поведінки. Акцентуація сама по собі може не бути причиною дезадаптації, оскільки, по суті, є крайнім варіантом нормального характеру. Проте в психотравмуючих ситуаціях вона сприяє порушенню адаптації і призводить до девіантного характеру поведінки підлітків. На думку К. Леонгарда, акцентуація може набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особи. Порушення в певних комплексах особово-значимих взаємовідносин багато в чому обумовлюються типом акцентуації характеру. Звичайно, потрібно відмітити, що в чистому вигляді вище перелічені типи характерів зустрічаються дуже рідко, частіше спостерігаються змішані, або комплексні, типи характерів [7, с.28-29].

Проте нерідко відхилення в психічному розвитку опиняються непоміченими, а на перший план виступають порушення поведінки, яка є лише зовнішнім проявом психічних колізій, реакцією підлітків на дезадаптаційні ситуації. Ці вторинні порушення нерідко мають яскравіші зовнішні прояви і соціальні наслідки. Так, на думку А. Дробинської, прояви психофізичного інфантилізму може в такій мірі обтяжуватися неврастенічними і психопатоподібними порушеннями, що виникають у підлітків при неадекватних його рівню розвитку шкільних вимогах, що реальні, фізіологічно обумовлені навчальні труднощі відійдуть на другий план, а на перший план виступають порушення поведінки [5, с.74]. В цьому випадку реадaptaційна робота вибудовується виходячи із зовнішніх проявів дезадаптації, що не відповідають її глибинній суті, першопричині. У результаті реадaptaційні заходи виявляються малоефективними, оскільки скоректувати поведінку підлітка можна лише при нейтралізації провідного дезадаптаційного чинника. В даному випадку без формування змістовної учбової мотивації і створення стійкої ситуації успішного

навчання це неможливо.

Психічні порушення проявляються поступово, особливо це помітно в підлітковому віці. Так, за свідченням М. Іовчука і О. Северного, депресивні розлади проявляються в уповільненому мисленні, труднощах в запам'ятовуванні, відмові від ситуацій, що вимагають розумової напруги. Поступово, в молодшому підлітковому віці, депресивні школярі все більше часу витрачають на приготування домашніх завдань, проте не справляючись з усім обсягом. Поступово починає знижуватися успішність при збереженні колишнього рівня домагань, що викликає роздратування у підлітків. У старшому підлітковому віці за відсутності успіхів разом з тривалою підготовкою підліток починає уникати контрольних, пропускає зайняття, у нього розвивається стійка глибинна дезадаптація. До дезадаптації може привести і зайва опіка підлітків з виявленими психічними порушеннями невисокої інтенсивності від навантаження, що перешкоджає самоактуалізації, саморозвитку і соціалізації особи. Так, іноді розвивається штучна депривація підлітків внаслідок необґрунтованих обмежень їх діяльності, заборон на зайняття спортом, звільнення від відвідування школи. Усе це ускладнює проблеми навчання, порушує зв'язок дітей і підлітків з однолітками, поглиблює почуття неповноцінності, концентрацію на власних переживаннях, обмежує коло інтересів і знижує можливості реалізації своїх здібностей [6, с.45]. Як наслідок - прояви дезадаптації. Таким чином, механізми соціальної дезадаптації, в основі якої лежать психічні порушення, дуже різноманітні, що, ймовірно, повинно враховуватися при реадaptaції.

Таким чином, центральною психологічною характеристикою підліткового віку є перехід від одного типу стосунків між дорослим і дитиною (моралі слухняності) до якісно іншого, специфічного типу (моралі принципової рівності). Цей період може супроводжуватись певними труднощами. У великій мірі цьому сприяє відносна нестійкість нервової системи підлітка, його загальна неврівноваженість, роздратованість, перепади настрою, підвищена збудливість.

Висновки. Дезадаптація старшокласників виражається в порушенні їхнього фізичного і психічного здоров'я, розриві соціальних зв'язків з сім'єю і іншими інститутами соціалізації; деформації особистих структур, звуженні найважливіших видів діяльності, необхідних для нормальної соціалізації. У зв'язку з цим, виникає необхідність в проведенні психолого-педагогічної реабілітації, яка має комплексний характер, оскільки у своєму арсеналі використовує медичні, психологічні, педагогічні, соціально-правові заходи. Ефективність її багато в чому залежить від правильності і своєчасності поставленого діагнозу і відповідно до нього організованих заходів у рамках індивідуальної програми реабілітації.

Література

1. Бадмаев С. А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников / С.А. Бадмаев. - М., 1999. - 95 с.
2. Варламова А. Я. Школьная адаптация подростков / А.Я. Варламова - Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2001. - 144 с.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6 т. / Л.С. Выготский, [Под ред. Д.Б. Эльконина]. Т. 4. Детская психология. - М.: Педагогика, 1984. - 432с.
4. Вержиховська О. М., Козак А. В. Особливості прояву шкільної дезадаптації підлітків / О. М. Вержиховська, А. В. Козак – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkr/Sp/2009_11/1.pdf
5. Дробинская А. О. Школьные трудности нестандартных детей / А. О. Дробинская - М., 1999. -142 с.
6. Иовчук Н.М., Северный А.А. Депрессия у детей и подростков / Н.М Иовчук. А.А. Северный - М., 1999. -79 с.
7. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард; перевод с немецкого кандидата филологических наук В.М.Лещинской. - Ростов н/Д: изд-во "Феникс", 2000. - 544 с.
8. Личко А.Е. Психопатии и акцентуация характера у подростков // Психология индивидуальных различий. Тексты / А. Е. Личко; [Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я. Романова]. М.: Изд-во МГУ, 1982. С. 288-318.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик – К.: Академвидав, 2005. - 448 с.
10. Оржеховська В.М., Пилипенко О.І. Превентивна педагогіка. Навчальний посібник / В.М.Оржеховська, О.І. Пилипенко -Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2007. – 282 с.
11. Пересунчак О. «Важкі» діти та їх поведінка/ О.Пересунчак // Психолог. - 2006. - №9. – С.8-11.
12. Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития. / [Сост. и общая ред. В. М. Астапова, Ю. В. Микадзе]. – СПб. : Питер, 2001. – 384 с.
13. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн - М.: Педагогика, 1973.- 424 с.
14. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В., Булах І. С., Зелінська Т. М. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук, І. С. Булах, Зелінська Т.М. - К.: Просвіта, 2004. - 413 с.